

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА СУЧАСНОГО ВИХОВАННЯ

УДК 373.5.016:57.017.93

СИСТЕМА ЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ БІОЛОГІЇ

Алла Степанюк, Олена Троцька

*Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка
вул. М. Кривоноса, 2, 46027 Тернопіль, Україна,
alstep@tnpu.edu.ua, trotska_o@mail.ru*

Проаналізовано проблему переорієнтації сучасної біологічної освіти з позицій антропоцентризму на еко(біо)центричний вектор. Розглянуто систему етичного виховання старшокласників у процесі вивчення біології, яка ґрунтується на концептуальних засадах екологічної та біологічної етики та охоплює шляхи, етапи та засоби (комплекс інформації, система завдань) екоетичного виховання школярів.

Ключові слова: екоетика, етичне виховання, біологічна освіта, еко(біо)центризм.

Постановка проблеми. Найновіші дослідження хаосу і порядку в контексті сучасних уявлень про живу і самоорганізовану систему Землі; переконливі докази існування необхідності та випадковості; модель нової самоорганізованої “творчої” картини світу, яка охоплює всебічний взаємозв’язок всіх матеріальних, енергетичних та інформаційних феноменів; обґрунтування можливості стабільного розвитку людства лише в рівноважній (недеградованій) біосфері переконливо свідчать про те, що найважливішим для виживання сучасної цивілізації на планеті Земля є вирішення проблеми зміни людських цінностей. Сьогодні склалася ситуація ігнорування законів природи в усіх формах діяльності людини, деформації екопсихологічного компонента свідомості. Це стосується і системи шкільної освіти, проведений аналіз змісту якої засвідчив, що, незважаючи на глобальні зміни в пізнанні, сутності життя, у старшій школі і надалі намагаються подати розв’язання проблем, які виникають перед людством, здебільшого відповідно до знань про клітинно-організмний рівень організації життя, частково нехтуючи знаннями про системно-структурну організацію біосфери, про існування на Землі цілісних, живих систем вищого рівня організації (виду, біосфери). З огляду на це, виникає нагальна потреба у формуванні в школярів екологізованого сприйняття довкілля із взяттям до уваги положень екологічної та біологічної етики, що відповідають сучасному стану розвитку

наук про природу [3; 4; 7]. На нашу думку, одним із шляхів вирішення проблеми є розробка системи етичного виховання школярів відповідно до положень екологічної та біологічної етики. Її актуальність зумовлена недосконалістю сучасної системи виховання молоді як за змістом, так і за формою та необхідністю її реорганізації на основі теоретико-педагогічного осмислення проблеми; потребою формування екологічно вихованої особистості на основі її входження у “світ природи”, суб’єктного характеру сприйняття природних об’єктів і спрямування до непрагматичної взаємодії зі світом природи.

Аналіз актуальних досліджень. Методологічною та теоретичною основою для більшості вітчизняних досліджень, які пов’язані із переосмисленням сучасного стану взаємовідносин у системі “людина природа” на засадах еко(біо)центризму є праці В. Борейка, Д. Гродзинського, В. Грищенка, Т. Гардашук, В. Грубінко, С. Дерябо, В. Крисаченка, М. Кисельова, В. Скребця, В. Ясвіна та інші, у яких розкрито проблеми сутності екологічної культури і свідомості та особливості їх формування, проаналізовано сучасні екологістські концепції, зв’язок екології та світогляду.

Прикладні аспекти формування екологічної свідомості у школярів досліджували І. Булгаков, К. Гуз, В. Ільченко, А. Іванченко, І. Корганова, М. Колесник, І. Кряж, В. Нагаєв, А. Ниязова, Г. Пустовіт, А. Степанюк, Д. Трушніковим, Л. Шаповал та ін. У їхніх дослідженнях обґрунтовано зміст, форми та методи формування у школярів екологічної свідомості; акцентовано, що головним у вихованні є передусім відродження жалісливості, співпереживання, бо саме у цих рисах особистості, на жаль, наявний гострий дефіцит.

Проте проблема екологізації змісту шкільного курсу “Біологія”, особливо науково-методичного забезпечення цього процесу, ще не отримала достатнього наукового обґрунтування, не розроблена так чітко, як цього потребує сучасна практика життєдіяльності людства.

Метою статті є обґрунтування системи етичного виховання старшокласників у процесі вивчення біології.

Виклад основного матеріалу. Екологічна етика розглядає всі форми життя на Землі як рівноцінні й рівнозначні [3]. Добробут та процвітання людства та інших форм життя на Землі мають свою внутрішню цінність, яка не визначається через поняття корисності для людини: люди не мають жодних прав на зменшення цього багатства і розмаїття, за винятком задоволення своїх життєвих потреб; процвітання людського життя та культури сумісні із суттєвим зменшенням кількості людської популяції, а процвітання інших форм життя вимагає такого зменшення. В її основі – концепція еко(біо)центризму, згідно з якою людина як один з біологічних

видів не має жодних привілеїв щодо використання інших видів, а її вплив на природу має бути мінімальним [3; 4].

Сучасні реалії вимагають того, що екологічна етика має стати регуляторним принципом поведінки та мислення не тільки окремих особистостей, а й усієї світової цивілізації. Наявна система виховання гальмує природовідповідний розвиток людини і суспільства, оскільки вона історично побудована на основі антропоцентричного світогляду і стверджує, що моральні обов'язки існують лише перед людьми, протиставляючи себе всезагальним законам природи. Концепція антропоцентризму не узгоджується із сучасним баченням природничо-наукової картини світу, згідно з якою природа – система взаємопов'язаних підсистем різного рівня складності, між якими існує субординаційний, ієрархічний зв'язок. Наука переконливо доводить, що реальні зміни у нашому суспільстві відбудуться лише тоді, коли система навчання та виховання ґрунтуватиметься на концепції еко(біо)центризму. Перехід до нового природовідповідного навчання та виховання зумовить переорієнтацію системи цінностей, у якій природа виступатиме як самоцінність, людина сприйматиме себе як елемент єдиної природної спільноти, частину системи, а не її володаря [5–7]. Фундаментом цих змін, на думку Т. Гардашук, повинен бути екологізм як різновид сучасної ідеології та світогляду, який допоможе подолати проблеми “гуманітарної кризи”, що є наслідком дисгармонії між людиною та світом, який її оточує. Екологізм наполягає на необхідності радикальних змін у наших взаємозв'язках з природою [2, с. 150].

Вивчення наукової літератури, власний досвід наукової діяльності та практичної роботи в галузі біологічної освіти школярів дають змогу нам розробити систему етичного виховання старшокласників, яка базується на концептуальних засадах екологічної та біологічної етики та охоплює шляхи, етапи і засоби (комплекс інформації, система завдань) екоетичного виховання школярів.

Етичне виховання школярів можливо здійснювати трьома взаємопов'язаними шляхами: *поліпредметний, монопредметний, змішаний* [3; 4; 7]. Згідно з поліпредметним шляхом, доцільно дифузно вводити більшу частину матеріалу екоетичної проблематики до змісту навчального предмета “Біологія”. Треба брати до уваги відповідність матеріалу темам і основному змісту. Так розглядатимуться ті або інші аспекти екоетичних проблем.

У межах предмета за вибором в умовах профільного навчання може ефективно реалізовуватися монопредметний шлях. Окрім екологізації змісту навчального предмета, доцільно запровадити окремі курси за вибором екоетичного спрямування (“Основи екологічної етики”, “Основи біологічної етики”), використовуючи навчальний час, що виділяється з варіативної частини базового плану.

Змішаний шлях передбачає вивчення проблем екоетики на узагальнювальних уроках або з резервних годин, що відводять на шкільні предмети, а також на позаурочні заняття (години класного керівника, гуртки та ін.).

Проведене нами анкетування 42 вчителів біології Тернопільської та Львівської областей засвідчило, що 89% практиків вважають оптимальним поліпредметний шлях введення додаткової інформації екоетичного змісту, оскільки він дає змогу розширити і поглибити основні компоненти наявного змісту біологічної освіти, його виховну, розвивальну, загальнокультурну функції та найбільше сприяє формуванню у школярів цілісного бачення природи. Тому, розробляючи систему етичного виховання школярів, ми ґрунтувались саме на поліпредметному шляху.

Етичне виховання ціннісно-бережливого ставлення школярів до живої природи в школі доцільно здійснювати як три взаємозумовлені етапи: *аккумуляційний* (набуття досвіду спілкування з представниками живої природи в молодшій школі); *пропедевтично-діяльнісний* (формування етичного ставлення до живих організмів та здобуття фрагментарних знань про екосистеми в основній школі); *ціннісно-діяльнісний* (формування етичного ставлення учнів до екосистем у старшій школі). Це дає можливість розглядати етичне виховання школярів як кумулятивний процес, на кожному етапі якого підсумовуються в концентрованому вигляді минулі досягнення, а кожен результат входить невід'ємною частиною в загальний фонд відповідного процесу. Він не перекреслюється наступними успіхами пізнання, а лише переосмислюється, уточнюється й розширюється. Наша позиція повністю узгоджується з теорією динаміки структурності (О. Бистров), згідно з якою збереження утворень кожного рівня є умовою еволюції.

Процес формування етичного ставлення до природи на всіх етапах загалом відбувається за такою схемою: знання (інформація) → емоції → почуття → зацікавленість → допитливість → переконання → етичне ставлення → діяльність. На першому етапі він починається від безпосереднього спілкування з природою.

Згідно з нашою системою етичне виховання школярів передбачає вивчення екоетичних питань, які сприятимуть поєднанню етичних цінностей із сучасними екологічними проблемами. Інтеграція проблем екологічної етики та світоглядних стратегій сучасної освіти забезпечить становлення нової морально-екологічної парадигми поведінки людини в біосфері.

Актуальним під час відбору та структурування змісту додаткового навчального матеріалу з цієї проблематики, крім традиційних, є принцип інтеграції природничо-наукових та гуманітарних знань. Він частково реалізований у підручнику "Біологія 9" (автори – А. Степанюк, Н. Міщук, Т. Гладюк, Г. Жирська, Л. Барна), який затверджений Міністерством освіти і

науки України [1]. В основу конструювання його змісту покладено, крім системно-структурного та функціонального, біо(еко)центричний та гуманістичний підходи. Згідно з біо(еко)центризмом, який розглядає життя як найвищу цінність, добробут та процвітання людства та інших форм життя на Землі мають свою внутрішню цінність, яка не визначається через поняття корисності для людини. Розглядаючи організм людини як біологічну систему, автори звертають увагу на особливості її функціонування в умовах природного та соціального середовища. Зазначено, що людина як біологічний вид не має привілеїв щодо використання інших видів, а її вплив на природу має бути мінімальним. Наприклад, у тексті §5 “Поняття про біологічні системи” написано: “Людина, як і інші організми, є складовою частиною біосфери, відповідного виду та популяції... Між живими системами існують зв’язки. Системи вищого порядку впливають на функціонування систем нижчого порядку і навпаки (біосфера↔людина). Так, чинники біосфери впливають на організм людини, але й людина своєю діяльністю змінює біосферу” [1, с. 17].

Отже, конструюючи підручник, автори визначали, що метою навчання є не лише засвоєння фактичних знань, а й становлення системи ціннісних ставлень до біологічних та соціальних аспектів життя людини. На цій основі здійснюється формування свідомої мотивації здорового способу життя та готовності до усвідомленого вибору стратегії поведінки щодо вирішення соціальних проблем молоді тощо. Зміст підручника, його методичний апарат створюють для учня освітнє середовище, в якому можливо висловлювати та відстоювати власний погляд; мислити критично; робити свідомий вибір між альтернативами; відповідати за свій вибір та прогнозувати його наслідки; слухати та розуміти інших; розв’язувати конфлікти цивілізовано; вчитися працювати в команді, домовлятися та взаємодіяти толерантно.

Зазначені підходи ми також поклали в основу проектування системи етичного виховання старшокласників.

Аналіз стану сучасного наукового доробку з проблем екологічної та біологічної етики, шкільної практики, проведення бесід, усних та анкетних опитувань учителів, застосування методу ранжування дали змогу виділити базові блоки інформації, які доцільно ввести до змісту програмного навчального матеріалу різних розділів:

І блок. Становлення екологічної етики як окремого напрямку екологічної науки.

Він передбачає розгляд таких питань: історія становлення екологічної етики; предмет та центральні проблеми екоетики (внутрішня самоцінність природи, відповідальність людини перед природою); зв’язок екологічної етики з іншими природничими науками; порівняльна характеристика принципів антропоцентричного, еко- та біоцентричного світоглядів.

II блок. Особливості ставлення людини до природи в різні часи.

Головна увага зосереджується на проблемах ставлення людини до природи в архаїчну добу (одухотворення природи, єдність людини і природи); античні часи (ідея гармонії людини з природою, утилітарне ставлення до неї, зародження “антропоцентризму” і “традиції управління” природою); середні віки (ставлення до природи як до механізму); Новий час (природа як майстерня і лабораторія); XX–XXI ст. – зародження ідеї рівних прав людини і природи.

III блок. Сутність напрямів екологічної етики.

Висвітлюється сутність таких питань: “етика землі” О. Леопольда; принцип “благоговіння перед життям” А. Швейцара; “глибинна екологія” А. Наес; “гіпотеза Геї” Л. Гребер; “екофемінізм” Ф. д’Ебоніта та ін; суб’єкт-суб’єктне ставлення до природи як основа морально-етичного сприйняття людиною природи як самоцінності.

IV блок. Спроби гармонізації взаємовідносин людини і природи.

Розглядаються прикладні аспекти екологічної етики: організація екологічних рухів, ухвалення міжнародних та державних документів про захист навколишнього середовища (Всесвітня хартія природи, Закон “Про управління природними ресурсами” та ін.); проблема прав рослин і мікроорганізмів.

V блок. Актуальні проблеми екологічної етики.

Цей блок охоплює розгляд таких питань: етичні аспекти природокористування; проблема цінності життя людини та інших живих організмів; етичні аспекти полювання, риболовлі, утримання тварин у цирках та приватних колекціях.

Розробку технології формування у школярів етичного ставлення до природи реалізували на основі ідеї про те, що форми і засоби навчання та виховання повинні бути спрямованими на формування емоційно-почуттєвої сфери учнів, мотивації щодо їхньої продуктивної діяльності. У цьому разі відбувається актуалізація особистої причетності людини до того чи іншого природного об’єкта, ситуацій, обставин, у яких вона перебуває. Такий підхід передбачає не просту передачу знань школярам як суми фактів, а нагромадження їх у процесі навчальної діяльності: під час вивчення освітніх об’єктів, колективної комунікації, порівняння одержаних результатів з культурно-історичними аналогами тощо. Зміст біологічної освіти, у цьому випадку, можна тлумачити як засіб власного самовиявлення учня, що відповідає новітнім дидактичним підходам. Також максимально враховується ідея продуктивного вирішення певних проблем, коли школярі самовизначаються стосовно різних підходів до суб’єкта пізнання і здійснюють власну продуктивну діяльність.

Отже, у процесі навчання відбувається не лише розширення поінформованості учнів стосовно сучасних досягнень науки, а й засвоєння їх у діяльності, що базується на реалізації психоемоційних властивостей людини: співпереживанні, співчутті, радості, любові, відчутті гармонії тощо. Її передумовою є непрагматична взаємодія зі світом природи, що охоплює експліцитно-мотиваційні зв'язки між змістом, формами та засобами навчання і виховання; оцінення проблеми через суб'єктне сприйняття природних об'єктів з подальшим формуванням потенціалу непрагматичної взаємодії зі світом природи. Знання про природу на кожному етапі їх засвоєння є результатом інтеграції трьох потоків інформації – знань, які школярі здобувають у процесі безпосереднього вивчення довкілля; від вивчення змісту знань, висвітлених у підручниках, посібниках; знань, набутих у процесі роботи з додатковою інформацією, спілкування з вчителями, товаришами, рідними.

Висновки. Процес етичного виховання школярів на засадах екоетики за системою, яку ми розробили, передбачає реалізацію комплексу заходів, які сприятимуть засвоєнню всебічних та глибоких екологічних знань учнів, а також спрямовані на забезпечення умов творчої самореалізації школяра. Так відбувається не формальний процес передачі знань, а виховання морально-етичних почуттів, особистої зацікавленості суб'єктами пізнання, формування партнерського, а не споживацького ставлення до світу природи.

Подальшого вивчення потребує проблема етичного виховання школярів на засадах екоетики в процесі неформальної біологічної освіти.

1. Біологія: Підруч. для учнів 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / А. В. Степанюк, Л. С. Барна, Т. В. Гладюк та ін.; за ред. А. В. Степанюк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 288 с.
2. Гардащук Т. В. Сучасний екологізм: теоретичні засади та практичні імплікації // Практична філософія. – 2001. – № 1. – С. 146–158.
3. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология: Учеб. пособ. для студ. вузов. – Ростов Н/Д : Феникс, 1996. – 480 с.
4. Колесник М. О. Екологічне виховання учнів на засадах “глибинної екології” в процесі вивчення біології: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. / – Чернігів, 2003. – 213 с.
5. Львовичкіна А. М. Основи екологічної психології: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2004. – 136 с.
6. Степанюк А. В. Методологічні та теоретичні основи формування цілісності знань школярів про живу природу: Дис. ... д-а пед. наук : 13.00.01. – К., 2001. – 474 с.

7. Федоряк М. М., Москалик Г. Г. Основи екології. Конспект лекцій. Частина друга. – Чернівці: Рута, 2008. – 152 с.

THE SYSTEM OF HIGH SCHOOL STUDENTS' ETHIC EDUCATION IN LEARNING BIOLOGY

Alla Stepaniuk, Olena Trots'ka

*V.Hnatiuk National Pedagogical University of Ternopil'
M.Kryvonos Str., 2, UA – 46027 Ternopil', Ukraine
alstep@tnpu.edu.ua, trotska_o@mail.ru*

The article analyses the problem of changing the modern biological education from positions of anthropocentrism into eco(bio)centric vector. It examines the system of high school students' ethic education in learning biology, which is based on the concepts of ecological and biological ethics and includes the ways, stages and means (information complex, system of tasks) of high school students' ecoethic education.

Key words: ecoethics, ethic education, biological education, eco(bio)centrism.

СИСТЕМА ЭТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТАРШЕКЛАССНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ БИОЛОГИИ

Алла Степанюк, Елена Троцька

*Тернопольский национальный педагогический университет им. В. Гнатюка,
ул. М.Кривоноса, 2, 46027 Тернополь, Украина
alstep@tnpu.edu.ua, trotska_o@mail.ru*

Проанализировано проблему переориентации современного биологического образования с позиций антропоцентризма на эко(био)центрический вектор. Рассмотрена система этического воспитания старшеклассников в процессе изучения биологии, которая базируется на концептуальных принципах экологической и биологической этики и включает пути, этапы и средства (комплекс информации, система заданий) экоэтического воспитания школьников.

Ключевые слова: экоэтика, этическое воспитание, биологическое образование, эко(био)центризм.

Стаття надійшла до редколегії 11.02.2010

Прийнята до друку 10.03.2010